

Ю. В. АНДРУЩАКЕВИЧ. ПОНЯТТЯ ТА РИСИ ПРАВОЗАСТОСОВОЇ КОНКРЕТИЗАЦІЇ

Досліджується поняття та сутність правозастосовчої конкретизації як важливого аспекту правової реальності. Визначається поняття правозастосовчої конкретизації, її риси.

Ключові слова: конкретизація, правотворчість, правозастосування.

Исследуется понятие и суть правоприменительной конкретизации как важного аспекта правовой реальности. Дается определение понятия правоприменительной конкретизации, исследованы ее черты

Ключевые слова: конкретизация, правотворчество, правоприменения.

In this article the evolution of scientific research of a concept and essence law enforcement concretization. It is also given a concept of law enforcement concretization, its characteristics.

Key words: concretization, lawmaking, law enforcement.

Актуальність означеної теми полягає у дослідженні теоретичних аспектів правозастосовчої конкретизації, головним завданням якої є переклад регулюючих можливостей права в дійсність. Конкретизація норм права більшістю вчених аналізується як необхідний елемент процесу правозастосування. Норми права реалізуються в конкретних діях суб'єктів, застосовуються до конкретних ситуацій. Тому в ході реалізації та в процесі правозастосування, зокрема, виникає необхідність конкретизації тих або інших змістовних елементів норм права, відображених в загальній або абстрактній формах, з метою наближення змісту норми права до конкретної ситуації чи суб'єктів. В процесі застосування загальні вимоги норми перекладаються на мову більш конкретних висловів, які не викликають сумнів щодо застосування норми права до конкретної ситуації, яка підлягає юридичному вирішенню¹. В сучасному законодавстві міститься ряд правових норм, правильне застосування яких одночасно передбачає і їх конкретизацію. Йдеться, насамперед, про абстрактні та відносно визначені правові норми. Сама ж ситуація, що характеризується своєрідним перехрещенням правозастосування і правоконкретизуючої діяльності, в юридичній літературі отримала назву правозастосовчої конкретизації.

Окремі аспекти проблеми конкретизації правових норм були предметом дослідження таких вчених, як П.М. Рабінович, М.В. Горшеньов, О.Ф. Черданцев та ін. Однак, комплексний аналіз питань, пов'язаних з дослідженням різних видів конкретизації ще не здійснювався, що і обумовило важливість та актуальність обраної теми.

Метою цієї публікації є дослідження поняття та сутності правозастосовчої конкретизації як важливого аспекту правової реальності. Саме це обумовлює постановку завдання – визначення рис конкретизації, що відмежовують її від інших правових категорій.

Потребують конкретизації у процесі застосування і відносно визначені правові норми, що містять оціночні положення. Використовуючи останні при конструванні юридичних норм, законодавець, на думку М.І. Бару, «ніби повністю не завершує процес правотворення, залишає завершення цього процесу правозасто-

совчій практиці»².

Оскільки ці норми не містять достатньо якісних або кількісних характеристик щодо умов їхньої дії, прав і обов'язків сторін, то перед суб'єктом правозастосування у зв'язку із особливостями конкретної справи («завжди постає питання про конкретний зовнішній вигляд скоєного, його відповідності «букві» закону ..., і, зокрема, про конкретний зміст оціночного поняття, що вживається при конструюванні правової норми (такі як «суттєва шкода», «тяжкі наслідки»)»³.

Головною умовою вдалої правозастосовчої конкретизації є її здійснення у межах правової норми, запобігання випадків виходу за них, викривлення дійсного розуміння мети законодавця. Вирізняють об'ємну та змістовну межі конкретизації правових норм. Г.Г. Шмельова зазначає: «Перша межа означає, що така конкретизація не повинна виходити за рамки обсягу вихідної норми права... Другою межею є викладення змісту норми права у вигляді формальних, емпірично фіксованих ознак правомірної поведінки і обставин їх здійснення, коли чітко встановлені адресати норми, обставини її застосування, зміст прав і обов'язків суб'єктів, а також міра відповідальності»⁴.

Сутність процесу правозастосовчої конкретизації полягає у деталізації й уточненні абстрактних та відносно визначених правових норм з урахуванням як фактичних, так і юридичних обставин справи з метою наступного винесення законного, доцільного й оптимального рішення по справі.

Серед вчених немає єдиної думки щодо сутності правозастосовчої конкретизації. Більшість вчених – теоретиків розглядає її як одну з форм реалізації права. Разом з тим деякі вчені визначають, що «застосування норми права само по собі ще не означає перетворення в життя розпорядження, яке вміщено в нормі»⁵. Так, М.В. Горшеньов зазначив, що «результата реалізації права у застосуванні не має, застосування тільки сприяє реалізації окремих норм права, які мають потребу в організації діяльності уповноважених суб'єктів»⁶.

О.Ф. Черданцев вважає, що «для адекватного розуміння сутності «правозастосовчої» конкретизації варто враховувати наявність у змістовній частині кожної норми таких аспектів, як «сфера застосування» і «сфера нормування». Під сферою застосування норм права слід розуміти сукупність (клас) окреслених нормою ситуацій, умов, за яких вона підлягає застосуванню, або сукупність фактичних станів, регульованих нею. Натомість під сферою нормування розуміємо сукупність (клас) дій, які норма дозволяє, забороняє чи зобов'язує вчинити. Ці дві сфери цілому й охоплюють увесь зміст правової норми. Коли йдеться про конкретизацію норми права, то мається на увазі конкретизація її змісту, оскільки ніщо інше конкретизоване бути не може. Конкретизуватися, відповідно, можуть або сфера застосування, або сфера нормування, або ж обидві разом»⁷.

З огляду на те В.Б. Ісаков розрізняє конкретизацію гіпотези правової норми, конкретизацію диспозиції (санкції) й одночасну конкретизацію гіпотези й диспозиції (санкції). В першому випадку об'єктом конкретизації виступають юридичні факти – фактичні передумови правовідносин. В другому – конкретизуються правові наслідки: права, обов'язки тощо. Одночасна конкретизація сфери застосування й сфери нормування, на думку В.Б.Ісакова, у практиці поширена мало, оскільки, конкретизація разом як передумов правовідносин, так і їх юридичних наслідків, начебто, надає надто широкий простір для власного розсуду й уподібнює індивідуальне регулювання до самоуправства»⁸.

На думку П.М. Рабіновича та Г.Г. Шмельової, конкретизації можуть зазнавати всі елементи юридичної норми. «При конкретизації гіпотези норми здійснюється юридична кваліфікація одиничного факту, диспозиції – індивідуалізація прав і

обов'язків суб'єктів конкретного правовідношення, – вважають вони. Конкретизуючи санкцію, правозастосувач встановлює максимально конкретну... міру несприятливих для правопорушника наслідків, виходячи із загальної норми»⁹.

О.Ф. Черданцев вважає, що конкретизація сфери застосування норми може здійснюватися або «зверху» (від загального правоположення до конкретного факту), або «знизу» (від конкретної ситуації до загальної й абстрактної норми). У першому випадку йдеться про виведення конкретних положень із більш загальних, у другому – про підведення (субсумцію) конкретного факту під дію загальної й абстрактної норми, унаслідок чого він неначе «включається» до сфери застосування норми¹⁰.

Сутність першого типу конкретизації сфери застосування правової норми досить вдало визначена П.М. Рабіновичем. На його думку, сама природа юридичних норм як абстрактно сформульованих правил поведінки вимагає відтворення в буквальному розумінні наочного, заснованого на емпіричному досвіді уявлення про обставини їх застосування. «Не виключено, – пише П.М. Рабінович, – що сенс конкретизації полягає в перетворенні понять (як мислених образів, що мають значення сенсу) в уявлення, тобто чуттєві образи, що мають предметне значення»¹¹.

Натомість конкретизація сфери застосування норми має на меті визначення того, чи є певна життєва ситуація, з урахуванням усієї її неповторності, належною до визначеної зазвичай у загальних рисах сфери застосування норми. На думку С.С. Алексєєва, «стартовими ділянками» дії права виступають життєві обставини, що потребують правового втручання¹². «Відправною точкою правозастосовчого процесу виступає... юридично значуща ситуація, – погоджується з думкою В.Б. Ісаков. – Саме вона є підставою й кінцевим об'єктом правового впливу»¹³.

Отже, конкретизація сфери застосування правової норми в такий спосіб передбачає визначення обсягу сфери застосування через деталізацію до рівня, який дозволяє уявити сукупність конкретних життєвих ситуацій (казусів), що на їх упорядкування розрахована норма права.

Другий спосіб конкретизації сфери застосування правової норми, визначений О.Ф. Черданцевим, полягає в субсумції реальних фактів щодо нормативних моделей. Термін субсумція походить від лат. sub-sum (бути підпорядкованим) і позначає процес підведення, зокрема в логіці – процес підпорядкування видового поняття родовому, або ж окремого – особливому чи загальному. Відношення підпорядкування може існувати лише між такими поняттями, одне з яких належить як частина до обсягу іншого. Поняття з більшим обсягом називається підпорядковуючим, а поняття з меншим обсягом – підпорядкованим¹⁴. У нашому випадку підпорядковуючим буде сфера застосування норми, а підпорядкованим – конкретна ситуація, звісно, якщо вона дійсно належить до сфери застосування норми. Визначитися щодо того, чи перебувають сфера нормування певної норми й певна життєва ситуація у відношенні підпорядкування можна, зіставивши їх ознаки. «Адже з огляду на зміст між підпорядкованим і підпорядковуючим існує таке відношення: підпорядковане включає до свого змісту всі ознаки, властиві підпорядковуючому, плюс ознаки, специфічні тільки для підпорядкованого. Із цього випливає досить важливий висновок для пізнання: все, що стверджується про підпорядковуюче поняття, ми можемо стверджувати й про підпорядковане, тобто не можна мислити предмет, відображений підпорядкованим поняттям, без тих ознак, що властиві підпорядковуючому», – зазначав В.Э. Жеребкін¹⁵. Зіставивши ознаки реального діяння чи події з ознаками нормативної моделі й установивши наявність серед ознак реального факту всіх ознак нормативної моделі,

можемо констатувати, що дана життєва ситуація, факт, належать до сфери нормування відповідної правової норми. У такий спосіб здійснюється введення конкретного факту до сфери застосування певної норми, тобто його субсумція¹⁶.

Дещо специфічним є характер правозастосовчої конкретизації, здійснюваної, так би мовити, за відсутності об'єкта конкретизації. Річ у тім, що нормативна регламентація державою суспільних відносин не є суцільною; тож під час визначення юридичної основи справи інколи з'ясовується, що наявні фактичні обставини прямо не передбачені жодною правовою нормою, а отже й «конкретизувати» немає що. «Німування» права в таких випадках може або ж позначати «правосвободний» простір, або ж являти собою прогалину в праві. «Завжди існує певне коло суспільних відносин, фактів й обставин, – зазначає В.В. Лазарев, – стосовно яких право мовчить, оскільки вони просто не потребують правової регламентації в силу своєї природи. Їх сукупність утворює «правосвободний» простір. Правосвободний простір включає всі ті відносини, які не є об'єктом прямого юридичного впливу»¹⁷, та, відповідно, не мають потреби в індивідуальному правовому регулюванні.

Досліджуючи поняття правозастосовчої конкретизації, Р.І. Кондратьєв вважає, що в процесі застосування норм права норма не конкретизується. Він дотримується точки зору, відповідно до якої під конкретизацією права у вузькому, спеціально юридичному значенні цього слова слід розуміти видання нових норм, яких немає в чинному законодавстві, тому ні тлумачення норм права, ні процес їх застосування не включає в себе конкретизацію правових норм¹⁸. На думку Р.І. Кондратьєва в процесі застосування норм права, незалежно від того, відбувається воно у формі юрисдикції чи у формі правозастосовчої діяльності, має місце не конкретизація норми, а її застосування до окремих випадків з врахуванням конкретних обставин. На противагу О.Ф. Черданцеву, який вбачає конкретизацію в застосуванні права в «переведенні загального і абстрактного веління норми права у веління індивідуального характеру, яке адресується індивідуальним (одичним), персонально визначеним суб'єктам як учасникам конкретного відношення, що діють в конкретній ситуації»¹⁹. Р.І. Кондратьєв вважає, що «веління індивідуального характеру» не може в данному випадку розглядатись як конкретизація норми.

Говорячи про різні підходи дослідників до проблеми застосування права, угорський вчений Імре Сабо відзначив як недолік ту обставину, що деякі з них «... залишають поза увагою той зв'язок, який існує між абстрактно вираженим в нормі суспільним відношенням і конкретним випадком. При застосуванні права мова йде про застосування одичного суспільного відношення (ситуації) до вираженого в нормі загального суспільного відношення. Рішення полягає у встановленні того, чи відповідає те чи інше суспільне відношення загальному, закріпленому в нормі»²⁰.

Отже, Р.І. Кондратьєв наголошує на тому, що при застосуванні централізованої (загальної) норми до індивідуальних відносин жодної конкретизації цієї норми не відбувається, бо при будь-якому варіанті поведінки, яка обирається учасниками індивідуального суспільного відношення в рамках загальної норми, продовжує діяти це загальне правило. Він зауважує, що централізовану (загальну) правову норму не можна конкретизувати в локальну або місцеву норму, якщо можливість такої конкретизації не закладена в самій загальній нормі.

А.Б. Венгеров вважав, що в процесі правозастосовчої конкретизації зміст загальної юридичної норми конкретизується, індивідуалізується відповідно до окремої обставини, факту, або їх сукупності, здійснюються «конкретні форми

реалізації дозволеного нормою загального типу поведінки»²¹.

Рисами правозастосовчої конкретизації є: 1) державно – владний характер, оскільки вона є діяльністю компетентних органів влади та інших уповноважених органів; 2) діяльність з розширення юридичних справ шляхом винесення (на основі норм права та в зв'язку з конкретними життєвими ситуаціями, застосовуючись до конкретного суб'єкта) індивідуальних державно – владних велінь (розпоряджень), що формулюються шляхом правил поведінки для конкретного випадку й конкретних суб'єктів; 3) здійснюється на основі особливих принципів та вимог (законність, всебічність, повнота, об'єктивність) що забезпечують проведення в життя волі, вираженої в нормативно – правових актах; 4) включає в себе встановлення та правову кваліфікацію фактичних обставин окремого випадку, вибір та аналіз правової норми, прийняття рішень по справі, причому процедура процесу застосування норми права юридично визначена; 5) результат правозастосовчої діяльності фіксується у законодавчо встановленій формі; 6) правозастосування є своєрідним юридичним фактом, який полягає в підтвердженні, встановленні зміни та зупиненні правовідносин.

Застосування права являє собою процес, який має часовий вимір. Для нього характерна послідовність здійснення окремих дій, які вчиняються одна за одною у встановленому порядку. Така поетапність носить обумовлений характер, не може бути порушена та надає можливість характеризувати застосування права як процес. Група дій, що здійснюються у визначеній послідовності та з конкретною метою складає стадію процесу застосування права. Розрізняють три стадії правозастосовчої діяльності: 1) встановлення фактичних обставин справи; 2) підбір та аналіз правових норм як юридичної основи справи; 3) вирішення юридичної справи та оформлення прийнятого рішення.

На першій стадії встановлюються всі необхідні дані про дію чи подію яка мала, має чи буде мати місце та відбувається їх вивчення, пізнання. Особливість та специфічність цього пізнання полягає у тому, що: а) його предмет формально обмежений, визначений гіпотезою юридичної норми; б) порядок цього пізнання, з'ясування процедурно-процесуальним законодавством; в) знання, отримані в результаті цього пізнання, мають бути абсолютними об'єктивними істинними.

Друга стадія – це вибір норми права та її аналіз – перевірка достовірності та правильності тексту норми права, її аналіз щодо меж дії у часі, просторі та за колом осіб. До цієї ж стадії можна віднести і тлумачення правової норми, тобто з'ясування її змісту, хоча деякі вчені розглядають тлумачення як окрему стадію застосування правової норми. Таким чином, на другій стадії відбувається юридична кваліфікація певного факту (дії чи події), тобто поширення суб'єктом правозастосування законодавчої (нормативно-правової) оцінки певного виду фактів на встановлений факт, який є підставою застосування юридичної норми. При виборі норми права, перш за все, встановлюється чи знаходиться даний факт у сфері правового регулювання та до якої галузі та інституту права належить норма права, яка регулює відповідні суспільні відносини. При визначенні конкретної правової норми встановлюється відповідність її гіпотези встановленим фактам. Якщо ознаки фактів, передбачені в гіпотезі правової норми, повністю збігаються з ознаками відповідного факту, то саме ця норма повинна бути застосована в даному випадку.

Результатом третьої стадії є прийняття рішення, яке знаходить своє закріплення в акті застосування права, тобто у виданні індивідуального акту владного характеру, що встановлює права і обов'язки конкретних суб'єктів. Прийняте рішення знаходить своє відображення в акті застосування права.

Значення конкретизації полягає в наближенні норми до умов її застосування для того щоб зробити правильний висновок з норми права, щоб встановити можливість чи не можливість її в конкретних умовах місця та часу. Особливістю правозастосовної конкретизації є встановлення персоналіфікованих конкретних величч через створення індивідуальних правоконкретизуючих положень шляхом зменшення логічного обсягу понять юридичних норм на основі розширення їх змісту²². Конкретизація правової норми можлива не лише в процесі застосування права, але й в зв'язку з ним, наприклад, в результаті узагальнення судової практики, в зв'язку із існуючими запитами за умови необхідності виправити помилкову конкретизацію нижчестоячих органів. Отже, в процесі застосування права конкретизація має великого значення як в судовій практиці, так у вдосконаленні законодавства взагалі.

Результатом конкретизації є висновки, уточнюючі правила, які враховують ознаки конкретних ситуацій (суспільних відносин), які не мають детального вираження в нормі права. Використання правозастосовної конкретизації дозволяє: по – перше, вивести більш конкретне правило поведінки, по – друге, індивідуалізувати абстрактну правову норму, окреслену в елементах конкретних правовідносин.

В результаті проведеного дослідження та спираючись на загальнонаукове поняття та значення правозастосовної конкретизації можемо зробити наступні висновки: правозастосовна конкретизація є складним правовим явищем, яке можна розглядати як: 1) діяльність, що деталізує юридичні норми та принципи; 2) визначену організаційну форму перекладу загальних відносно визначених нормативних розпоряджень на «мову» конкретної ситуації, що вирішується; 3) процес пізнання права, що проникає углиб за допомогою врахування окремих сторін, що регулюється їм суспільних відносин; 4) необхідна умова, передумова правильного найбільш оптимального рішення по справі; 5) результат конкретизуючої діяльності, яка знаходить вираз в правоположеннях.

1. *Черданцев А.Ф.* Толкование советского права. – М., 1979. – С. 6. 2. *Бару М.И.* Оценочные понятия в трудовом законодательстве // Советское государство и право. – 1970. – № 7. – С. 94–99. 3. *Наумов А.В.* О судебном прецеденте как источнике уголовного права // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства. – М.: Юрист, 1994. – С. 31, 32. 4. *Шмелева Г.Г.* О конкретизации юридических норм, осуществляемой в связи с. – К.: Вища школа, 1983. – С. 23. 5. *Александров Н.Г.* Применение норм советского права. М., 1958. – С. 11. 6. *Горишнев В.М.* Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. – М., 1972. – С. 54. 7. *Черданцев А.Ф.* Цит. работа. – С. 80. 8. *Исаков В.Б.* Вопросы теории юридических фактов: Дис. ... доктора юрид. наук. – Свердловск, 1985. – С. 360. 9. *Рабинович И.М., Шмелева Г.Г.* Конкретизация правовых норм: Общетеоретические работы // Правоведение. – 1985. – № 6. – С. 31–39. 10. *Черданцев А.Ф.* Правовое регулирование и конкретизация права // Сборник научных трудов. – Вып. 30. – Свердловск, 1974. – С. 33 – 34. 11. *Рабинович П.М.* Проблемы теории законности развитого социализма. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1979. – С. 203. 12. *Алексеев С.С.* Общая теория советского права. Вып. 3. – Свердловск, 1966. – С. 109. 13. *Исаков В.Б.* Цит. работа. 14. *Черданцев А.Ф.* Правовое регулирование и конкретизация права // Сборник научных трудов. – Вып. 30. – С. 34. 15. *Жеребкин В.Е.* Логический анализ понятий права. – К., 1976. – С. 130-131. 16. *Черданцев А.Ф.* Правовое регулирование и конкретизация права // Сборник научных трудов. – Вып. 30. – С. 35. 17. *Лазарев В.В.* Применение советского права. – Казань, 1972. – С. 57-58. 18. *Кондратьев Р.И.* Понятия конкретизации норм в правотворческой деятельности // Вісник Хмельницького інституту регіональ-

ного управління та права. – 1990. – С. 11. **19.** *Черданцев А.Ф.* Правовое регулирование и конкретизация права. – С. 35. **20.** *Сабо Имре.* Основы теории права. – М.: Прогресс, 1974. – С. 122. **21.** *Венгеров А.Б.* О прецеденте толкования правовой нормы // Ученые записки ВНИИ СЗ. – М., 1996. – Вып. 6. – С. 3–7. **22.** *Шмелева Г.Г.* О конкретизации юридических норм, осуществляемой в связи с правоприменением. – К.: Вища школа, 1983. – С. 45-94.